

РОЗКОПКИ У БАТУРИНІ 2012-13 рр. КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ МАЗЕПИНОГО ДВОРУ

Спеціально для "Гомону України"

**Проф. Зенон Когут (КІУС),
Д-р Володимир Мезенцев (КІУС),
Юрій Ситий (Чернігівський університет),
Д-р Вячеслав Скороход (Чернігівський університет)**

Бл. п. Володимира (†2011) та Роман Василичини (Філядельфія), щедрі меценати Батуринського проекту.

За два останні роки українські та канадські археологи й історики вписали нову сторінку у вивчення старожитностей Батурина Мазепиного часу. З 2001 р. спонсорами цього проекту є Програма Дослідження Східної України ім. Ковальських при Канадському Інституті Українських Студій (КІУС) Альбертського університету в Едмонтоні й Торонті, Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці (НТШ-А), Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету та Дослідний Інститут "Україніка" у Торонті. Батуринський проект очолює провідний історик Гетьманщини, попередній директор КІУСу та директор Програми Ковальських, проф. Зенон Когут.

Археологи висловлюють щире подяку Чернігівській обласній державній адміністрації, персонально її голові д-р Володимирові Хоменкові, за щорічні субсидії на розкопки у Батурині від часу президентства Віктора Ющенка. Д-р В. Хоменко щедро фінансує археологічні експедиції та реконструкції архітектурних пам'яток, передусім церков і монастирів, на Чернігівщині.

Найщедрішими благодійни-

ловик, мистець Роман Василичин, з Філядельфії. Без їх княжих дарів у 2011 р. цей проект міг би припинитись через світову фінансову кризу. З позаминулого року портрети подружжя Василичиних виставлені на почесному місці у фойє

Портрет гетьмана Дем'яна Многогрішного. Невідомий художник XVIII ст. Копія Володимира Недеяка 2011 р. Батуринський Національний заповідник.

Музею археології Батурина, а його працівники й співробітники КІУСу опублікували статті у пресі України та Північної Америки, де вшановують цих меценатів.

Батуринські розкопки і під-

няк-Виллсон), Ліга Українок Канади (відділ Торонта, голова Галина Винник), Союз Українок Канади (відділ ім. св. княгині Ольги при катедрі св. Володимира, голова Віра Мельник), Фондація Кредитової Спільки "Будучність" (голова Богдан Лецишин, персональна подяка виконавчій директорці фондації Галині Винник та менеджерці кадрів Христині Бідяк), Фондація "Прометей" (голова мгр Марія Шкамбара), Фондація ім. Олега Ольжича в Канаді (голова Марія Підкович), Українська Кредитова Спілька (головний управитель Тарас Підзамецький, голова Спонсорського Комітету Володимир Кісь), український ресторан «Золотий Лев» (власниця Анна Кісіль) та аптека "St. Barbara's Pharmacy Ltd." (власники Омелян і Зеня Хабурські) у Торонті, Фонд Катедри Українознавства при Гарвардському університеті (директор д-р Роман Процик, Філядельфія) і Український Історико-Просвітний Центр при Консисторії Української Православної Церкви в США у м. Бавнд-Бруці в Нью-Джерзі (директорка Наталя Гончаренко).

З пошаною оприлюднюємо імена приватних осіб у Канаді та Сполучених Штатах, які пожертвували на Батуринський проект у 2012-13 рр. Найщедрішими серед них є Зенон і Зоряна Когут (Едмонтон, Альберта), а численністю жертвodawців виділяється громада Торонта. Там проект підтримали вельмишановні Іван та Христина Іванчишини, д-р Юрій Іванчишин і д-р Вільгельміна Дегрот, Андрій та Кароліна Малецькі, Олена Негрич, Євгенія Хімчак, Ніна Чиж, мгр Анна Троян, д-р Ярослав Шкляр, Мирослав і Дарія Дяковські, Галина Кудла, Леонід Ліщина, Мирон та Олена Дилинські, д-р Ернест Евашук, Зоя Гуцуляк, Орест і Тетяна Джулинські, поет Микола й Олена Латишки, адвокат Богдан Жаровський, Оксана та Ярослав Соколик, Іван і Наталя Ємці, Олександр й Олександра Ємці, Роман і Дарія Пількович, Люба Пендзей, Стефанія й Михайло Ходани, Михайло Гуцман, Ро-

канада. У Америці пожертви склали Григорій Шмигуль (Сиракузи, Нью-Йорк), Лаврентія Туркевіч (Нью-Йорк), Світлана і Роман Андрушкови (Мейплвуд, Нью-Джерзі), Наталя Гончаренко (Сомерсет, Нью-Джерзі), Михайло та Алла Гереці (Рутерфорд, Нью-Джерзі), Володимир і Валентина Кривоноси, Михайло Дриканич, Максим та Юрій Лазірки, Марія Коростіль, Марія Гребенюк, Валентина Філатова, Олександр Дубина, Іван Худик, Михайло Глеба, Іван та Сільвія Білоброні, Михайло

воносові за збір пожертв на цю ціль від парафіян української церкви св. Покрови у м. Кліфтоні в Нью-Джерзі. З приємністю відзначаємо й благодійництво високоповажної Наді Амінов з м. Грінвічу в Коннектікаті, яка понад десятиліття щорічно щедро допомагає справі розкопок Мазепиної столиці та публікації їх здобутків, а також о. Романові Кривкові, парохові Покровської церкви УПЦ КП у Батурині.

Користуємось нагодою щиро подякувати провідному дослід-

Голова Батуринського проекту проф. Зенон Когут (КІУС).

нього Центру при Консисторії Української Православної Церкви в США у Бавнд-Бруці в Нью-Джерзі Наталі Гончаренко за гарну організацію і рекламу там лекцій В. Мезенцева про історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина у лютому 2013 р., а також голові Союзу Українок Канади Відділу ім. св. княгині Ольги Вірі Мельник за чудову організацію презентації цього лектора про інтелектуальні заняття й мистецькі зацікавлення козацької еліти Мазепиного двору в залі катедрі св. Володимира у Торонті у березні минулого року. Член парафії Ігор Процюк перфектно рекламував цю доповідь.

З вдячністю згадаємо викладачів Йоркського університету в Торонті, видатного історика України та дослідника мазепинців проф. Ореста Субтельного і голову НТШ Канади, мистецтвознавця проф. Дарію Даревич, та літературознавця-україніста

Керівники Батуринської експедиції (ліворуч): Юрій Ситий, Вячеслав Скороход, Володимир Мезенцев та Юрій Коваленко, 2012 р.

Глова, Надія Єременко, Галина Клименко, Олена Дзядів, Галина Кріст, Іван Маєр, Ігор Гаванюк,

никові демографії Голодомору в Україні, голові Стипендійної Комісії НТШ-А проф. Олегові

Клятва Івана Мазепи на вірність Україні. Художниця Оксана Полтавець-Гуйда, 2010 р. Батуринський заповідник.

Борис Блошко, Андрій Війтюк (Кліфтон, Нью-Джерзі), Наталя Коваль (Ріверсайд, Коннектікат), Олег і Таня Скелковичі (Вайомісінг, Пенсільванія) та Ігор Бемко (Едінбурд, Пенсільванія). Більшість з вищезазначених організацій, фондаций, кредитовок, компаній та достойних добродіїв підтримують розкопки у Батурині багато років.

Персонально дякуємо історикові д-р Володимирові Кри-

Воловині за щедру багаторічну підтримку Батуринського проекту й цінні поради, а також керівництву цього Товариства за запрошення д-р Володимира Мезенцева доповідати про нові археологічні відкриття у гетьманській столиці на головному бюрі у Нью-Йорку та за публікацію його статей на цю тему в Бюлетені НТШ-А кожного року. Дуже дякуємо директорці Українського Історико-Просвіт-

з Торонтського університету проф. Максима Тарнавського. Вони підтримують Батуринський проект у наукових закладах Північної Америки своїми авторитетними рекомендаціями.

Відзначимо працівника Центру ім. Петра Яцика у Бібліотеці Робертс Торонтського універ-

➡ Розкопки...стор. 4

Центр Батурина з реконструйованою цитаделлю XVII ст. і Воскресінською церквою 1803 р. поблизу. Знімок з повітря С. Чиніна. Фотоархів Батуринського заповідника.

ками вивчення батуринської старовини є бл. п. поетеса Володимира Василичини, нащадок славнозвісного гетьмана запорозького козацтва Михайла Дорошенка (1623-28 рр.), та її чо-

готовку публікацій у 2012-13 рр. підтримали дотаціями Крайова Управа Ліги Українців Канади (голова мгр Орест Стеців), Крайова Управа Ліги Українок Канади (голова Адріана Буй-

ман Колісник, Марія та Ярослав Крети, Олена Вавришин, Василь Мойсяк, письменники Лідія Палій, Сильвія Зінгрон, Юрій і Людмила Шанти, Тереза Стадник та Ірина Малащук (Торонто,

Зрубні стіни і надбрамна вежа на валі та замощений колодами рів цитаделі батуринської фортеці XVII ст. Реконструкція 2008 р. Світлина споруд цитаделі В. Мезенцева.

Реконструкція гетьманської резиденції кінця XVII ст. у цитаделі. Вигляд з заходу.

Скеліпінчаста зала для нарад з кахляною піччю у гетьманській палаті.

Розкопки у Батурині 2012-13 рр. Культура козацької еліти Мазепиного двору

➡ Продовження з стор. 3

Портрет гетьмана Кирила Розумовського роботи невідомого художника XVIII ст. Музей Полтавської битви у Полтаві.

ситету Василя Сидоренка за його цінні бібліографічні, наукові, редакторські й технічні консультації і допомогу В. Мезенцеву в дослідженнях Батурина, підготовку електронних фото та комп'ютерних реконструкцій археологічних знахідок для публікацій і лекцій. Відзначимо також старшого редактора інтернетної *Encyclopedia of Ukraine* при Торонтському відділі КІУСу мгр Андрія Макуха за його редагування англomовних праць В. Мезенцева багато років та вельмишановних Миколу і Аллу Гавришів (Торонто) за редагування україномовних буклетів у 2012-14 рр.

Особлива подяка належитья головному редакторові «Гомону України» д-р Олександром Романішинові, мовній редакторці Софії Сосняк та комп'ютерному дизайнерові Михайлові Гудманові за публікацію довгих статей про вивчення батуринських старожитностей з численними ілюстраціями у цій поважній газеті десять років, а також підготовку до друку двох буклетів (див. нижче). Д-р О. Романішин та голова Крайової Управи ЛУК і президент Дослідного Інституту «Україніка» мгр Орест Стеців всебічно підтримують Батуринський проєкт у громаді та надають важливі поради. "Україніка" зразково організує, рекламує й спонсорує щорічні публічні лекції В. Мезенцева про розкопки Мазепиної столиці в Українському Культурному Центрі та Канадсько-Українській Мистецькій Фундації у Торонті. У 2011 р. мгр О. Стеців заснував фонд для фінансування досліджень Батурина при своєму інституті, що став співспонсором цього проєкту.

У 2011-12 рр. КІУС та «Україніка» спільно фондували видання двох багатоілюстрованих буклетів Зенона Когута, Володимира Мезенцева, Володимира Коваленка та Юрія Ситого про результати розкопок гетьманських резиденцій Батурина. Останній буклет *Садиба Івана Мазепи у Батурині: Розкопки 2011 року* (Торонто: Видавництво «Гомін України», 2012) має 28 стор. українською мовою з англійським резюме, 50 кольорових ілюстрацій і популярний папір. Ця науково-популярна історико-археологічна праця розрахована на широке коло читачів і вчених й рекомендується усім шанувальникам української старовини. Брошуру можна придбати у канцелярії Крайової Управи Ліги Українців Канади в Торонті за \$10 (телефон: (416) 516-8223, e-mail: luc@lucorg.com) та у Видавництві КІУСу в Едмонтоні (тел.: (780) 492-2973, e-mail: cius@ualberta.ca; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/325/sadeibi-ivana-maziepi-u-baturini>).

Розширена версія цієї статті під тою самою назвою з посиланнями на академічну літературу та додатковими кольоровими ілюстраціями опублікована як буклет у Видавництві «Гомін

України» в 2013 р. (24 стор. українською мовою, глянцевої папір). Його також можна придбати у канцелярії Крайової Управи ЛУК в Торонті.

* * *

У розкопках Батурина 2012 р. брало участь біля 60 студентів-істориків та науковців з Чернігівського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка (ЧНПУ), Національного університету Києво-Могилянська академія, Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка і добровольці з Києва, Чернігова й Донецька. Минулого літа у складі Батуринської українсько-канадської археологічної експедиції було близько 70 студентів з названих закладів та Сумського державного університету. Від 2012 р. її очолюють директор Центру археології й стародавньої історії Північного Лівобережжя ЧНПУ д-р Вячеслав Скороход і його заступник Юрій Ситий (науковий керівник експедиції).

Відомий історик модерної України, директор Інституту історії, етнології та правознавства Чернігівського університету проф. Олександр Кова-

Мурована Воскресінська церква 1803 р. у колишній фортеці Батурина.

ленко надає велику допомогу в керівництві, організації й фінансуванні Батуринської експедиції та публікації її здобутків. Він опікується науковою працею і виданнями Батуринського Національно-культурного заповідника (директорка Наталя Реброва). О. Коваленко є головою редколегії та

керівником упорядників другого доповненого видання збірника документів і матеріалів *Батурина: сторінки історії* (Чернівці, 2012). Там надруковано багато писемних джерел з історії міста та вибірки з наших звітів про його розкопки 1995-2012 рр. У співавторстві з попереднім керівником нашої експедиції д-р Володимиром Коваленком (ЧНПУ) О. Коваленко опублікував огляд археологічних досліджень Мазепиної садиби у Батурині 2011 р.

Завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника "Глухів" мгр Юрій Коваленко очолює групу студентів Глухівського університету в складі Батуринської експедиції та проводить археологічні розвідки. Кожного сезону розкопок більшість металевих знахідок зроблена ним за допомогою його потужного металодетектора. Старша наукова співробітниця Інституту археології Національної академії наук України (НАНУ) д-р Лариса Виногородська брала участь у розкопках Батурина 2012 р. Ці спеціалісти надають цінні консультації про археологічні знахідки. Член Батуринської експедиції, чернігівський історик та художник Сергій Дмитрієнко у співавторстві з В. Мезенцевим виконав комп'ютерні реконструкції за

матеріалами останніх розкопок. Вони надруковані у цій статті.

Очільник Батуринського українсько-канадського проєкту проф. Зенон Когут бере участь у підготовці й фінансуванні публікацій про старожитності гетьманської столиці і є співавтором

Реставрований палац Розумовського з західним флігелем у Батурині (1799-1803 рр.). Вигляд з південного сходу. Фото Миколи Турчина.

культуру і світогляд козацької еліти у серії важливих статей. Цій темі історик присвятив доповідь на міжнародній конференції "Quo Vadis Ukrainian History?", що відбулась в Українському Науковому Інституті Гарвардського університету 19-20 листопада 2013 р.

Д-р Володимир Мезенцев є науковим працівником КІУСу і виконавчим директором Ба-

туринського проєкту та співкерівником розкопок Батурина від канадської сторони. Знаний канадський історик Княжко Русі і колишній президент Понтифікального Інституту Середньовічних Студій Торонтського університету проф. Мартін Дімінік завідує фондом, що цей інститут збирає на розкопки Батурина. Він бере участь в історико-археологічних дослідках міста та публікації їх результатів у Канаді й Україні.

палоحو інтенсивно рости й розбудовуватись. 1654 р. Батурин отримав маґдебурзьке право міського самоврядування і мав магістрат (ратушу).

У 1669-1708 рр. місто було столицею гетьманської держави і швидко збагатіло від податків та концентрації там світської і духовної еліти, нав'язало широкі комерційні, дипломатичні й культурні зв'язки з Заходом і

лоблин назвав «Мазепинським ренесансом».

Археологічні дослідження встановили, що з 1670-х рр. до 1708 р. у місті розвивалось виробництво цегли, кахлів, черепиці, віконного скла та інших конструктивних матеріалів й працювали цехи чи артілі мулярів, теслярів, різьбарів, фортифікаторів, архітектів, кахлярів, малярів та інших офор-

Розкішні інтер'єри палацу Розумовського з картинною галереєю.

туринського проєкту та співкерівником розкопок Батурина від канадської сторони. Знаний канадський історик Княжко Русі і колишній президент Понтифікального Інституту Середньовічних Студій Торонтського університету проф. Мартін Дімінік завідує фондом, що цей інститут збирає на розкопки Батурина. Він бере участь в історико-археологічних дослідках міста та публікації їх результатів у Канаді й Україні.

* * *

Студії середньовічного Батурина В. Коваленка показали, що він виник на зламі XI-XII ст. як фортеця на південно-східньому кордоні чернігівського князівства. За розмірами і значенням княжий Батурин належав до пересічних удільних міст Сіверщини. 1239 р. це поселення дощенту зруйнували монгольські орди, і життя там не простежується у писемних та археологічних джерелах до XVII ст.

У другій чверті того віку, за польського панування в центральній Україні, відновили батуринський замок й спорудили навколо нього велику фортецю. 1648 р. на хвилі національної революції під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1648-57 рр.) козаки звільнили місто від польської королівської адміністрації та магнатів і воно

Сходом. На фортеці та передмістях розташовувались резиденції гетьманів та їх збройні сили, подвір'я церковних ієреїв на чолі з намісником київського митрополита, садиби полковників та інших старшин (офіцерів) козацького війська, урядовців, землевласників, купців, козаків і ремісників.

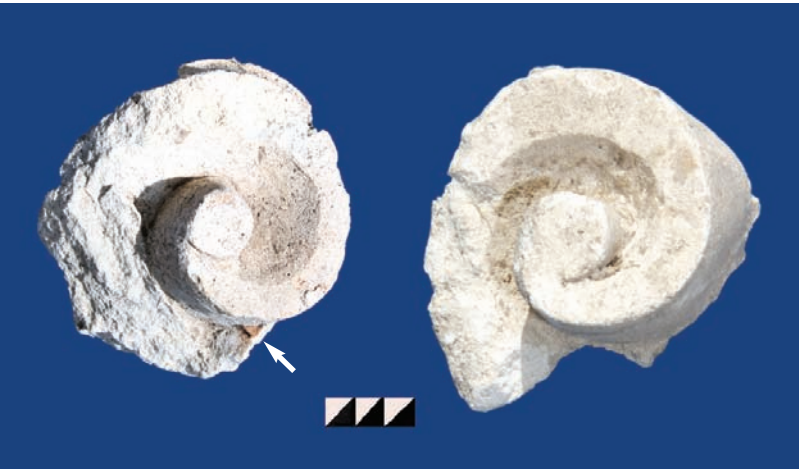
Гетьман Дем'ян Многогрішний (1669-72 рр.) переніс гетьманську столицю з Гадяча до Батурина і побудував у його замку-цитаделі свої покої. 2008 р. київська корпорація "Укреставрація" реконструювала їх на місці розкопаних археологами залишків цієї великої споруди (21 x 26 м). Архітекти гіпотетично відтворили там дизайн та оздоблення відомих, переважно однопверхових, житлових кам'яниць козацької старшини у стилі українського барокко. В гетьманських світлицях реконструювали дві ogrівальні печі, облицьовані чепурними кахлями з синьою й зеленою поливою, за даними розкопок їх решток.

Батурин найбільше процвітав і став знаним у світі за славного гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.). Під його кермом управління, господарство, церква, культура і все суспільство козацької держави пережили яскраве піднесення, яке видатний українсько-американський історик проф. Олександр Ог-

млювачів споруд. Мазепа запросив до своєї столиці також німецьких, італійських і російських військових інженерів, архітектів, будівельників та майстрів художніх ремесел. Місцеві й чужоземні фахівці та робітники модернізували і посилили фортецю з цитаделю XVII ст., звели регулярні вали з фланкуючими бастіонами замської вілли Мазепи, біля 10 цегляних і дерев'яних церков, гетьманські та старшинські палати, державні службові, монастирські й численні житлові будівлі у місті та околицях. В плануванні, конструктивній техніці, архітектурних рішеннях і декорі мурованих споруд й дерево-земляних укріплень Батурин проявився національні народні традиції та впливи Центральної Європи, а також Києва і Чернігова, найзначніших центрів архітектури, містобудування та мистецтва Гетьманщини.

1708 р. батуряни підтримали збройний виступ Мазепи за звільнення козацької України від зверхности Москви і мужньо обороняли місто від армії царя Петра І. Вони відбили перший штурм батуринської фортеці, а нападники зазнали тяжких втрат. Однак 2 листопада того року, діставши підкріплення, московське військо вдерлось до гетьманської столиці, пограбу-

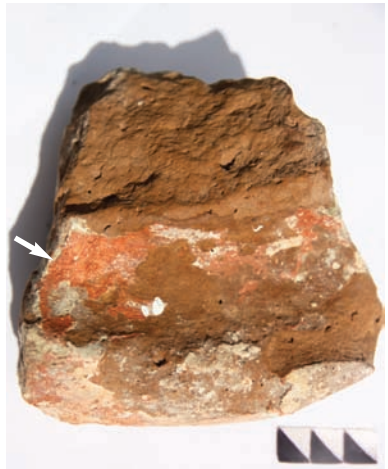
➡ Розкопки...стор. 9

Уламки вапнякових корінтських капітелей півколон з рельєфами волют від декору фасад Мазепиного палацу на Гончарівці. Розкопки 2009 р. (зліва) та 2012 р. Фото археологічних знахідок В. Мезенцева.

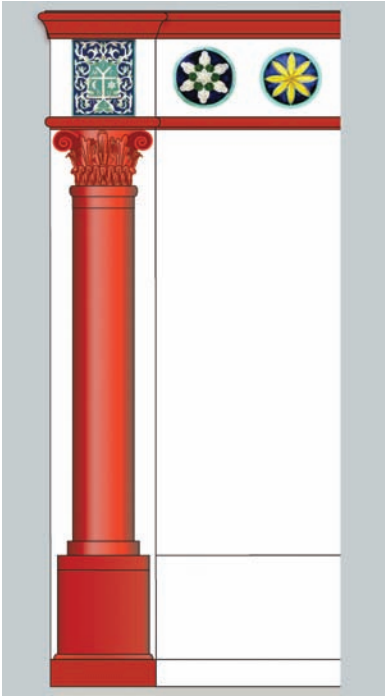
Сегментовидні цегли від мурування півколон палацу з залишками червоно-рудой фарби (вказано стрілкою) та вапнякової побілки, знайдені 2010 р.

Уламок керамічної профільованої бази півколони палацу з рештками фарбування та пізньої побілки. Розкопки 2012 р.

Розкопки у Батурині 2012-13 рр. Культура козацької еліти Мазепиного двору

➡ Продовження з стор. 4

Покфарбована наріжна корінтська пікколона на побілений фасаді палацу з антаблементом, прикрашеним керамічними полив'яними розетками і вставкою з гербом Мазепи перед 1700 р. Гіпотетична реконструкція С. Юрченка та В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2013 р.

вало й спалило її дотла. Задля покарання повсталих і застрашення Мазепи та його спільників воно вигубило рештки гарнізону та усе цивільне населення Батурина, загалом до 14,000 осіб.

Про тотальне знищення Мазепиної столиці разом з мешканцями царською армією у 1708 р. повідомляють десятки достовірних українських, білоруських, російських (літописів) і західноєвропейських писемних джерел XVIII ст. у додаток до наших археологічних свідчень. Наприклад, перевиданий 2012 р. *Короткий опис Малоросії* (список Якова Радкевича 1734 р.) так драматично описує цю подію: «Місто було здобуто й віддано на пограбування. Те, що солдати не змогли забрати з собою, стало здобиччю вогню, який знищив у той час і частину

Знахідки мушкетних куль та вістер стріл з розкопок службової будівлі. Фото знахідок В. Мезенцева.

міста. Укріплення були всі зруйновані, а мешканці міста загинули у найжорстокіших муках. Одних посадили на палі, інших повісили або четвертували. Навіть вигадали новий спосіб тортур, що жахав саму уяву». (*Короткий опис Малоросії* (1340-1776), Київ, 2012, с. 7-8, 103, примітка 556.)

На базі писемних та археологічних даних В. Коваленко докладно і об'єктивно висвітлив захоплення й розорення Батурина та різанину його населення у двох об'ємних статтях українською і англійською мовами. Вони надруковані в Україні,

Кістяна шахова фігурка. Розкопки залишків службового приміщення 2012 р.

США та поширені в інтернеті. Див. Володимир Коваленко, «Погром Батурина 1708 р. у світлі новітніх археологічних студій», *Український історик*. Журнал УІТ, т. XLVII-XLVIII, № 1-4, Нью-Йорк – Київ – Львів – Острог – Торонто – Париж, 2010-2011, с. 131-167. Ця праця розміщена на вебсайті Ліги Українців Канади (http://www.lucorpg.com/block.php/block_id/10). Див. також: Volodymyr Kovalenko, "The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence", in *Poltava 1709: The Battle and the Myth*. Edited by Serhii Plokhly (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 2012), pp. 37-78.

Кожного року 13 листопада (2 листопада за старим календарем) з ініціятиви Національного заповідника Батурина його міська та районна адміністрація, Українська Православна Церква Київського Патріархату, викладачі й студенти ЧНПУ, члени нашої археологічної експедиції, козацькі організації, преса і широкі громадськість урочисто

Розкопки на північ від котловану покоевої хати (флігеля) садиби Мазепи на Гончарівці у 2012 р.

відзначають роковини Батуринської трагедії. У цей день 2012 р. понад 300 батурян і гостей були присутні на мітингах, процесах, поминальних Службах Божих та інших публічних за-

Срібні прикраси з скляною намістиною і пірським кришталем XVII-XVIII ст., знайдені на Гончарівці 2012 р.

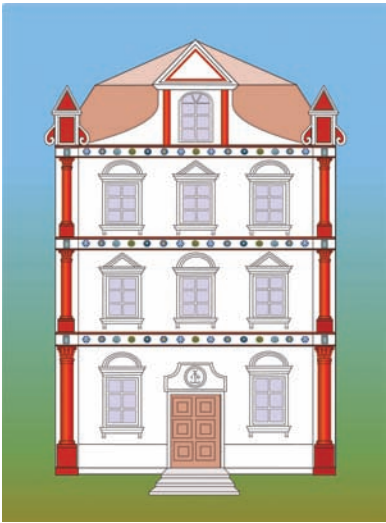
ходах для вшанування світлої пам'яті загиблих героїчних захисників і всіх мешканців геть-

Дорогий посріблений бронзовий військовий пояс XVII ст. з розкопок житла заможного козака на південному посаді у 1997 р. Музей археології Батурина. Фото Антона Конопацького.

манської столиці. 13 листопада минулої осені у Батурині величезно відзначалось 305-ліття цієї сумної події в історії міста та України. Тоді з почестями перепоховали знайдені нашою експедицією останки жертв московської навали у крипті дерев'яної Воскресінської церкви УПЦ КП (2008 р.) на цитаделі й відслужили Молебень за вічний спокій їхніх душ.

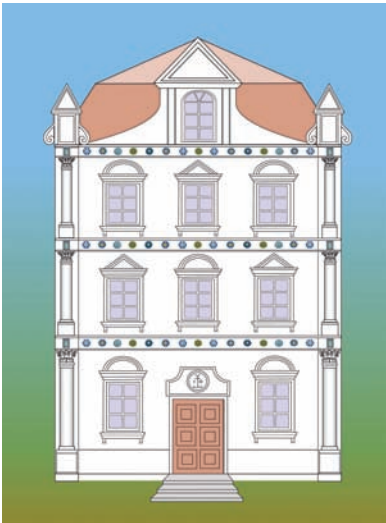
Після лихоліття 1708 р. основна територія міста в межах спаленої фортеці площею 26,4 гектара понад століття лишалась пустиром і позаростала. Небагатьом батуринцям, котрим пощастило втекти чи сховатись від нападників, та новосельцям царські власті дозволили мешкати тільки на околицях поза колишньою фортецею. Як показав знаний дослідник загибелі

Чільна фасада палацу Мазепи на Гончарівці з пофарбованими півколонами перед 1700 р.

Батурина і мазеполог, чернігівський історик Сергій Павленко, у 1726 р. там діяла лише одна Покровська церква на північно-західному посаді. Це говорить про мале населення міста, що ледь животіло після погрому.

За описом Батурина того року і свідченням німецького любителя архітектури Фрідрі-

Південна (чільна) та східна поздовжня фасади палацу після суцільної побілки до 1708 р. Гіпотетичні реконструкції В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2013 р.

р. Однак фортецю там не відновили і заселення її терену в другій половині XVIII ст. археологами не простежується. За Розумовського місто відроджувалось й забудовувалось головним чином на периферії. Так, на західному передмісті гетьман спорудив свою першу дерев'яну резиденцію з садом у 1750-х рр. Там же та на інших околицях і слобідках він заснував поштову станцію, шпиталі, школи, шовковичний сад та різні господарчі й промислові підприємства.

Після ліквідації Гетьманату автократичною Російською імперією у 1764 р. відставний гетьман продовжив розбудову Батурина як його приватний власник і щедрий благодійник. На місчині Мазепиної дерев'яної Покровської церкви він звів одноіменну муровану 1789 р., яку знесли богоборчески советські власті.

На передмісті Теплівці Розумовський створив монументальний палацовий комплекс з парком 1799-1803 рр. У 2005-09 рр. архітектуру і артистичний декор мурованого триярусного палацу з його ошатними розписаними інтер'єрами гарно відреставрували. Ця перлина клясицистичного палацового мистецтва прославила Батурин у світі. На жаль, опорядження обох відбудованих бічних флігелів садиби досі не завершили.

Виняток становить лише цегляна Воскресінська церква, яку Розумовський спорудив у стилі клясицизму 1803 р. в колишній фортеці, поблизу руїн головного храму Мазепиної столиці, собору Живоначальної Трійці з високою дзвіницею. Останню називали у Батурині "Мазепин стовп" (вежа). Їх рештки розібрали на цеглу, що перевакристили при мурованні храмів та палацу з флігелями Розумовського. Напевно, за традицією Мазепиного часу, таке розташування Воскресінської церкви вважалося центральним і найбільш престижним у місті XVIII-XIX ст.

1803 р. в підземному склепі цього храму поховали останнього правителя козацької держави. Без неї та опіки гетьманів Батурина перетворився на незначне провінційне аграрне містечко, закуток імперії.

На підставі археологічних спостережень Ю. Ситий твердить, що територію зруйнованої вщент фортеці зайняли хатами й городами тільки у другій половині XIX-XX ст. Так довго не заселялась розлога центральна частина Батурина після нищівного розорення 1708 р.

Понаддесятилітні археологічні дослідження міста та здійснені на їх основі масштабні натурні реконструкції фортечної цитаделі з гетьманської резиденцією, скарбницею і де-

Бронзові пряжки й декоративні бляшки старшинських поясів, стрижень від завіси дверей і круга мідяна підвіска, знайдені серед решток службової споруди у 2012 р. (зліва) та 2013 р.

рев'яною Воскресінською церквою, а також реставрації судової палати (будинок Кочубея) й палацу Розумовського відтворили архітектурний образ Батурина XVII-XVIII ст. Від 2009 р. він став одним з найпопулярніших центрів туризму України, який щорічно відвідують 140-212 тис. українських і чужо-

Комбінація червоно-рудого та світлого кольорів у оформленні екстер'єру францісканського монастиря у м. Крумлові в Чехії XIV-XVIII ст.

земних туристів. Збереженням, вивченням і реставрацією археологічних й архітектурних пам'яток та розбудовою музеїв міста успішно займається Батуринський заповідник. Він вважається першорядним серед таких державних установ.

Наша експедиція продовжує планомірно розкопки залишків головної резиденції Мазепи на околиці Батурина Гончарівці.

Наприкінці 1690-х рр. він побудував там велику укріплену садибу з незвичайним для житлових споруд козацької еліти мурованим триповерховим палацом з мансардою. Його пограбували й спалили нападники, коли впала гетьманська столиця.

Архітектурно-археологічні досліди решток Мазепиного па-

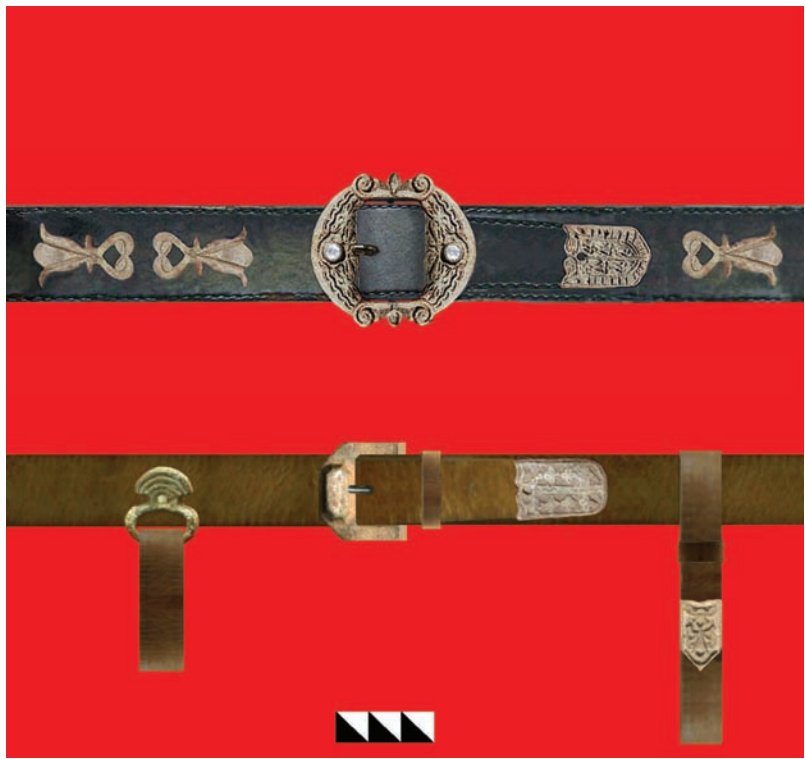
Покфарбовані наріжні колони і портал з фронтоном ранньомодерного ганку монастиря.

лацу виявили, що його чільну фасаду прикрашали цегляні напівколони з кам'яними різьбленими корінтськими капітелями

➡ Розкопки...стор. 10

Малюнки гетьмана, полковника, старшин, військових канцеляристів чи писарів козацької держави XVIII ст. за Дмитром Бантиш-Каменським, 1830 р.

Оздоблені шкіряні реміні козацьких старшин чи службовців Мазепиного двору в Батурині, рубіж XVII-XVIII ст. Гіпотетична комп'ютерна реконструкція (фотокопії) В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, 2013 р.

Розкопки у Батурині 2012-13 рр. Культура козацької еліти Мазепиного двору

➡ Продовження з стор. 9

Знахідки монет на Гончарівці 2012 р.: Мідяний солід коронний польського короля Яна II Казимира Вази (1648-68 рр.), дві срібні копійки нагорі та три денєги російського царя Петра I (1682-1725 рр.).

та керамічними профільованими базами. Обстеження цих ордерних елементів, знайдених 2012 р., дозволили В. Мезенцеву вважати, що первинно вони були пофарбовані у яскравий червоно-рудий вохристий колір і виразно виділялись на потинькованих й побілених стінах. Подібне сполучення червоних і білих кольорів використовувалось в оформленні екстер'єрів деяких мурованих монастирських й житлових будівель Лівобережжя та Києва другої половини XVII – початку XVIII ст. і успадковано від декору готичної та маньєристичної архітектури України й Заходу.

Приклади знаходимо в готичних соборах м. Бремена та м. Бад-Доберана у Німеччині XI-XIV ст. Реставрований францісканський монастир у м. Крумлові в Богемії XIV-XVIII ст., добудований у бароковому стилі, дає уяву про вигляд колон червоного кольору в палаці Гончарівки.

У перші роки XVIII ст. червоні ордерні елементи Мазепиної резиденції вкрили шаром вапна і зробили його стіни цілковито побіленими, ймовірно, за тодішньою модою в архітектурі Гетьманщини. У такому вигляді будинок дійшов до розорення Батурина.

Важливою знахідкою 2012 р. був уламок корінтської капітелі півколони з рельєфом волюти (спіральный завиток). Схожий фрагмент капітелі знайшли у ході розкопок 2009 р. Аналізи цих зразків, проведені в Інституті геологічних наук НАНУ, показали, що капітелі гончарівського палацу вирізали з м'якого вапняку. Скоріше за все, його видобули у Новгород-Сіверському районі Чернігівської області і ці деталі виготовили місцеві різьбярі.

Капітелі саме корінтського ордеру, оздоблені з боків волютами, зображені на малюнку руїн Мазепиного палацу 1744 р. з колекції вищезгаданого Берггольца, що зберігається у Національному музеї Стокгольму. Різьблені кам'яні декоративні деталі дуже рідко вживались у будівництві козацької держави, що говорить про багатство і своєрідність убору головної резиденції Мазепи в Батурині.

За археологічними даними, фризи антаблемента цього палацу прикрасили низкими різнобарвними полив'яних керамічних розеток. На думку В. Мезенцева, на чоловій фасаді на фризи антаблемента понад капітелями наріжних півколон встановили глязуровані й теракотові прямокутні плити з рельєфним гербом і монограмою

Мазепи. Дослідник відзначив співпадіння ширини цих гербових плит (33,5 см) та діаметра розеток (32-35 см), визначених Ю. Ситим, що підкріплює припущення про їх комбінацію в опорядженні фризу. На основі малюнку палацу 1744 р. та останніх археологічних знахідок В. Мезенцев та С. Дмитрієнко підготували нові гіпотетичні комп'ютерні реконструкції його екстер'єру з описаними вище орнаментальними елементами.

Очевидно, гетьман спорудив і оздобив свою головну батуринську оселю в цілому за зразком барокових палаців чи вілл Польщі й Литви. Однак археологічні дослідження показали, що західний зовнішній декор будівлі доповнили місцевими прийомами фарбування, побілки та облицювання фризів антаблемента поліхромними полив'яними й теракотовими розетками й вставками, характерними для культової архітектури Києва Нового часу. Багаторярусний величний і пишно прикрашений палац Гончарівки не мав рівних серед світських споруд центральної України рубежу XVII-XVIII ст.

Писемні джерела повідомляють про дерев'яну церкву, яку Мазепа поставив поблизу свого палацу. Вона уперше згадується разом з ним та державною скарбицею на Гончарівці у Літописі Самійла Величка при описі події 1700 р. За цим автором та документом 1707 р., полковники, старшини та гості гетьмана ходили для "набоженства" до того храму. Рукопис військового канцеляриста Григорія Покаса 1751 р. в оповіданні про розо-

Обидва боки турецької мідної монети "мангір" 1688 р. Розкопки решток службового приміщення у 2013 р.

денську церкву, побудовану наприкінці XVII ст. генеральним суддею Василем Кочубеєм з дуба біля його посілости, перенесли 1778 р. до с. Матіївки, що поблизу Батурина.

У 2012-13 рр. археологи продовжили розкопки залишків церкви, виявлених за 30 м на північний захід від Мазепиного палацу. За останніми дослідями, вона мала розміри близько 11 x 10 м, одну апсиду (вітарну частину), орієнтовану на північний схід, та, згодом, зовнішню галерію (опасання). До південно-західного кута храму прилягала споруда, яку ще треба повністю розкопати для ідентифікації. З північного боку такої могла бути прибудова. Дошана підлога й стіни церкви спирались на стовпи-колоди, заглиблені до рівня материка. Напевно, стіни та бані були складені з брусів і обшиті дошками. Дослідження решток цього храму й прибудов завершаться наступного літа.

У 2011-13 рр. приблизно за 70 м на захід від палацу експедиція розкопала залишки вели-

фахверкову конструкцію ("fachwerk" німецькою мовою), що широко використовувалась у міських і сільських житлах середньовічної та ранньомодерної Європи від Британії до західної України. Більшість будинків Львова XVII-XVIII ст. були фахверковими. У Північній Америці традиція таких середньовічних котеджів і мансіонів відродилась в XIX-XX ст. і їх тут називають "Tudor style timber-framed houses". Фахверкова споруда польського взірця пасувала б до західного барокового стилю палацу Мазепи. Сподіваємось, що завершення розкопок залишків службової

Портрет турецького султана Сулеймана II (1687-91 рр.).

будівлі на Гончарівці прояснить питання про її конструктивний тип та його західне або місцеве походження.

За три сезони розкопок у межах та навколо цієї споруди знайшли дуже багато інформативних предметів. Їх розгляд дав підставу В. Мезенцеву припустити, що у такому неординарному просторі приміщенні мешкали заможні писарі чи інші службовці канцелярії, архіву й бібліотеки при дворі Мазепи або освічені козацькі старшини з його оточення.

За історичними студіями С. Павленка, у Мазепи в Батурині працювало 20 писарів та канцеляристів, здебільшого випускники Києво-Могилянської академії. Багато з них за вірність гетьманові, після поразки його повстання, зазнали репресій і були заслані з родинами до Сибіру чи на далеку північ Росії. У Ю. Ситого склалось подібне уявлення про населників розкопаної службової споруди. Він гадає, що там збирались офіцери гетьманської гвардії (сердюки) або козацькі старшини, які служили при дворі Мазепи посланцями-кур'єрами, гетьманськими дворянами чи покоевими (адьютантами) для виконання його повсякденних доручень.

На базі знахідок у цьому інтригуючому будинку можна міркувати, що озброєні старшини чи службовці гетьмана там харчувались, курили тютюн, спілкувались, грали в шахи і читали книжки, користуючись місцевими та імпортними виробами. У тому приміщенні й поруч нього вони губили дрібні предмети свого озброєння, військового обладунку, одягу, забав, прикраси, монети, люльки тощо. Деякі з них могли залишитись там у результаті пограбування Мазепиної садиби 1708 р.

Так, 2012 р. поблизу службової будівлі розкопали яму з посіченими кістками тварин,

Фрагменти тарілок з молочного скла з мальованим рослинним орнаментом, імпортованих з Османської імперії. Музей археології Батурина.

яких її мешканці споживали у їжу. Серед решток цієї споруди знайшли багато фрагментів теракотових і полив'яних керамічних декорованих пічних кахлів, козацьких люльок ("черепа'янок"), горщиків, мисок та кришок з розписом, скляного посуду і вінце бронзової тарелі місцевої продукції XVII-XVIII ст., уламки тогочасних бокалу з богемського скла з вигравіруваним стилізованим зображенням гілки з листям, порцелянових чубуків голландських люльок, німецького глязурованого столового посуду й вишуканих тарілок з молочного-білого скла з рослинним орнаментом, виконаним синьою фарбою.

Спеціаліст з художньої кераміки та скла України д-р Л. Виногородська вважає, що ці тарілки привезли до Батурина з Туреччини чи Кримського ханства. Аналогічний мальований посуд з молочного скла виявлено під час розкопок міст-фортець Очакова і Білгорода-Дністровського (Аккермана) в дні України, які підпали під Османську імперію у XVI-XVIII ст.

Зображення янгола, що сурмить на фресці Судного Дня рубежу XVII-XVIII ст. на хорах Софійського собору в Києві. Світлина В. Мезенцева.

У 2012-13 рр. на місці службової споруди знайшли 19 поширених срібних та мідяних польсько-литовських і російських монет XVII-XVIII ст. та уперше в Батурині – турецьку мідну монету султана Сулеймана II. Вона карбована у Стамбулі 1099 р. за мусульманським календарем, що відповідає 1688 р. від Різдва Христового. Визначення й датування цих монет належить Ю. Коваленкові.

В 2011-13 рр. там само знайшли срібні підвіску з рельєфним рослинним візерунком і круглу прикрасу одягу з гірським кришталем, мідяні підвіску, кільце-обручку та п'ять гудзиків, три гапlickи, клаптики тканини й шнура, п'ять бронзових пряжок та сім фігурних бляшок/накладок з рельєфними орнаментами, насічкою та інкрустаціями від наборів оздоб старшинських шкіряних поясів. На основі світлин цих прикрас

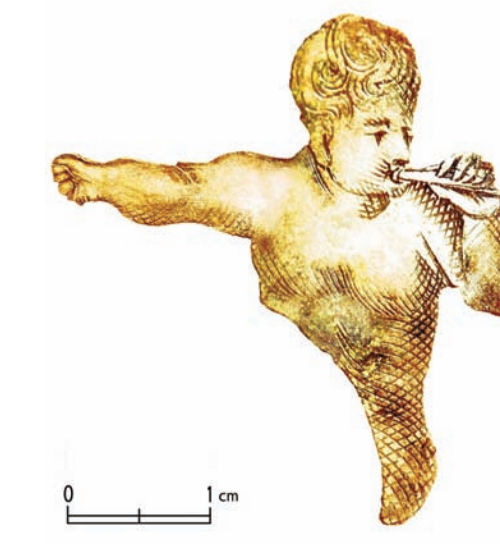
тепер не зустрічались. В похованнях рядових козаків війська Хмельницького на полі битви під м. Берестечком на Рівненщині 1651 р. знайдені гральні кості. За документами та народними думами XVII-XVIII ст., козаки, військові канцеляристи і писарі грали у карти. Наші археологічні дослідження встановили, що на Мазепиному дворі старшини чи службовці гетьмана бавились "грою мудреців". Вони також вживали модні тоді у Європі порцелянові голландські люльки, окрім місцевих поширених теракотових та глязурованих.

В ході розкопок решток службового приміщення у 2012-13 рр. знайшли чотири бронзові пластини, котрі В. Мезенцев визначив як уламки оправи книги. Таку атрибуцію цих знахідок

➡ Розкопки...стор. 11

Уламок бронзової оправы книги з вирізаною й ґравірованою фігуркою чоловіка, що сурмить. Розкопки решток службової споруди Мазепиного маєтку 2012 р.

Комп'ютерна реконструкція ґравірованого зображення на уламку бронзової оправы книги С. Дмитрієнка на основі фото В. Мезенцева.

Малюнок янгола з фрески Апокаліпсиса у Сикстинській капелі. Копія XIX ст.

Янголи з сурмами на фресці Страшного Суду в Сикстинській капелі у Римі. Живопис Мікель-Анджельо 1536-41 рр.

Розкопки у Батурині 2012-13 рр. Культура козацької еліти Мазепиного двору

➔ Закінчення з стор. 10

Студенти-антропологи обстежують кістки з поховань батуринців XVII-XVIII ст., розкопаних археологами.

підтримали Ю. Ситий, Л. Винogradська та Ю. Коваленко.

Виявлена там минулого літа видовжена пластинка з гравірованим лінійним і геометричним орнаментом, ймовірно, є фрагментом (краєм) спинки оправи книги. Найбільший інтерес становить одна з трьох пластин, знайдених 2012 р., що має розмір 3.5 x 3.3 см і вирізана у формі оголеного чоловіка, який грає на сурмі. На її лицьовій стороні це зображення майстерно і детально вигравіровано. Обличчя, кучері, торс, мускулясті руки й пальці юнака тонко, виразно і впевнено графічно передані у реалістичній класичній манері. Насічками, як штрихами, модельовано об'ємні частини тіла. Зігнутою у лікті лівою рукою чоловік тримає сурму, що приклав до вуст, а праву витягнув прямо на рівні плеча у правий бік чи, можливо, трохи відвів назад (права рука зображена закороткою, мовби, у перспективі). На жаль, нижня частина фігурки та кінець сурми відламані.

Ю. Ситий і Ю. Коваленко твердять, що це зображення було твором досвідченого гравера за індивідуальним замовленням, а не масовою продукцією технікою штампування. На переконливу думку Л. Винogradської, його виготовив італійський майстер Нового часу.

Вона узгоджується з версією В. Мезенцева, який провів широку порівняльну аналізу цієї знахідки і дійшов до висновку, що на ній репрезентовано янгола з сурмою ренесансної традиції. Такий образ був поширеним в живопису, графіці та скульптурі Відродження і барокко Заходу, особливо у сценах Страшного Суду. Янгол, що сурмить довгу пряму сурму, часто зустрічається на ілюстраціях обкладинок і титульних сторінок манускриптів й стародруків, зокрема, Італії та Німеччини XV-XVIII ст. Прикладом є німецький журнал про європейських правителів *Die Europäische Fama*, vol. 3, XXV (Leipzig, 1706), де подано біографію князя і гетьмана запорізьких козаків Івана Мазепи. Там поруч його гравюрного портрету на титульній сторінці є графічний відбиток янгола з двома сурмами.

Сакральне мистецтво українського барокко запозичило популярний західний мотив янгола-сурмача. Його знаходимо у зображеннях Судного Дня на народніх іконах XVIII ст. з Галичини на виставці "Велике і Величне: з нагоди 1025-річчя Хрещення Київської Русі" у Мистецькому Арсеналі Києва (27 липня – 22 вересня 2013 р.). Такий образ зберігся у фресці на цю тему Мазепиного часу на хорах Софійського собору в Києві. Бароковий позолочений флюгер з янголом, що сурмить, вінчає вежу Спасо-Преображенського монастиря в м. Новгороді-Сіверському.

У малюванні Ренесансу і гуманістичній традиції відомі реалістичні репрезентації янголів із сурмами у вигляді оголених чоловіків без крил, подібні до антропоморфного сюжету на бронзовій платівці з Батурина. Саме так вони представлені на знаменитій фресці Страшного Суду на вівтарній стіні Сікстинської капелі у Ватикані, що розписав Мікель-Анджель у 1536-41 рр. Там великий маестро вір-

туозно намалював групу мускулястих атлетичних янголів без крил, які сурмлять і сповіщають про Апокаліпсис. В її центрі нагорі бачимо янгола, котрий правою рукою стискає довгу мідяну сурму, а ліву відкинув прямою назад. Його образ і постава рук нагадує фігурку сурмача, знайдену археологами. Їх схожість, помічену В. Мезенцевим, визнає і Ю. Коваленко.

Не виключено, що гравіроване зображення на бронзовій оправі книги з Гончарівки було мініатюрною реплікою чи варіацією за мотивом вищеописаного центрального янгола монументальної композиції Страшного Суду в Сікстинській капелі. Це важко стверджувати більш певно через відсутність нижньої половини фігурки. Але цілком можливо, що на книжковій оправі була зображена така Біблійна сцена (чи її фрагмент), де янголи з сурмами є звичайними персонажами.

Можна також гадати, що знайдені бронзові пластини відламали від оправи якоїсь католицької релігійної книги, яку виготовили в Італії у добу Відродження чи барокко й привезли до бібліотеки палацу Мазепи на Гончарівці. Його секретар і

Зліва: голова державної адміністрації Чернігівської обл. д-р Володимир Хоменко, проф. Олександр Коваленко (ЧНПУ) та Владика Антоній, архієпископ Чернігівський і Ніжинський УПЦ КП на Службі Божій у Батурині. Фото передано авторам О. Коваленком 2013 р.

майбутній гетьман Пилип Орлик (1710-42 рр.) та посол французького короля Жан де Балюз, котрий відвідав Батурин 1704 р., писали, що в цій бібліотеці, окрім найкращих українських видань, були латинські й німецькі ілюстровані стародруки (інкунабули) і рукописи у дорогоцінних оправах. За оцінкою Орлика, цим книжковим багатством не було рівних у тогочасній Україні.

Мабуть, так само, як він, інші наближені до Мазепи старшини й чиновники, які мешкали чи працювали на Гончарівці, користувались гетьманською книгозбірнею і позичали книги додому. Під час пограбування Мазепиної садиби московські солдати могли розбити металеві оправи книг для видобування з них цінних каменів, перлів, золотих й срібних оздоб та інших коштовностей, котрі забрали як військову здобич. Католицьку книгу могли пошматувати і з релігійних мотивів. Так чи

інакше, відламані бронзові пластини, дарма, що з художнім гравіруванням, не спокусили грабіжників й пізніших шукачів казкових скарбів Мазепи і залишилися на руїнах садиби до наших розкопок.

Ці археологічні знахідки красномовно свідчать про розвинуте виробництво та декоративно-ужиткове мистецтво Батурина, про заможність, освіченість, інтелектуальні зайняття й культурні інтереси старшинської верхівки, яка мешкала в межах Мазепиного маєтку. Вони показують проникнення до гетьманської столиці європейської літератури і творів мистецтва та її торговельні контакти з Заходом, Московією й Османською імперією.

Кочубей у доносах царським властям в 1707 р. про нельояльність Мазепи, зокрема, відзначив, що гетьман, порушуючи заборону государя, самовільно контактувався і листувався з турецькими султанами й пашами. Де Балюз згадав про присутність портрету турецького султана в залі гончарівського палацу разом з портретами французького і польського королів, австрійського цісаря та інших чужоземних володарів. Коли після полтавської поразки 1709 р. Мазепа з козацько-шведським військом емігрував до Молдови, що була під владою Османської імперії, російський цар пропонував султанові видати гетьмана за щедру винагороду, але дістав відмову.

2005 р. наша експедиція під час досліджень фундаментів розібраного східного флігеля палацу Розумовського й навколо нього розкопала біля 30 могиł чоловіків, жінок та багатьох дітей і підлітків Мазепиного часу. Ю. Ситий відносить значну частину поховань там (в основному родинні) до загиблих від московської навали 1708 р.

У наступні роки в ході розвідкових розкопок і будівельних земляних робіт на південний

та про підсумки наших розкопок 124 могиł XVII – початку XVIII ст. у 1995-2008 рр. Там відкрили вражаючу кількість кістяків дітей (понад 90 відсотків), їх матерів, бабусь чи няньок, які були забиті або загинули від пожежі. За підрахунками В. Коваленка і Ю. Ситого, на цвинтарі Воскресінської церкви було близько сотні поховань мирних мешканців, жертв трагедії. Під час відзначення її 300-річчя у 2008 р. Батуринський заповідник гідно перепоховав їх ексгумовані останки у підвалі відбудованого одноіменного храму на цитаделі.

Результати розкопок могиł жертв трагедії 1708 р. оприлюднені В. Коваленком та Ю. Ситим у академічних статтях і доповідях на наукових конференціях в Україні. Останній нещодавно опублікував важливий узагальнюючий есей на цю тему: "Цвинтарі Батурина XVII-XVIII ст.", *Чигиринщина: історія і сьогодення*. (Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня – 1 жовтня 2010 р.), Черкаси: Вертикаль, 2011, с. 107-143. Там розглядаються поховання поляглих під час різанини на кладовищах, у котлованах спалених хат та господарчих ямах, розкопані нашою експедицією у знайдені мешканцями й робітниками у ході земляних робіт в усіх частинах Батурина та на околицях. Ю. Ситий підкреслив, що археологічні матеріали повністю підтвердили висновок дослідника загибелі Мазепиної столиці В. Коваленка: «...місто зникло надовго, перетворившись на суцільну руїну, один величезний цвинтар» (вказана праця, с. 142-143).

У 2012-13 рр. докторант Інституту археології НАНУ Юрій Долженко і студентка Інституту історії, етнології та правознавства Чернігівського університету Маргарита Гарига продовжили фізико-антропологічні дослідки кісток з поховань ранньомодерного Батурина, розкопаних нашою експедицією, та публікацію їх вислідів. М. Гарига підсумувала її трирічне вивчення антропології населення гетьманської столиці у бакалярській тезі 2013 р. і продовжить займатись цією проблемою на магістратурі.

Натепер у відділі біоархеології Інституту археології в Києві антропологи завершили країологічні й країоскопічні лабораторні аналізи 87 черепів батурян. Вони застосовують європейські, здебільша німецькі, програми і методики антропологічних та палеоантропологічних досліджень з модифікаціями, запровадженими спеціалістами того відділу.

За попередніми висновками Ю. Долженка про етнічні витоки й зв'язки населення гетьманської столиці, воно було спорідненим з людністю центральної України, головнo Лівобережжя козацької доби. Однак його останні порівняльні студії виявили подібність антропологічного типу батуринців також до мешканців Волині. Це дозволяє вважати, що у XVII-XVIII ст. Батурин, окрім міс-

цевих українців Сіверщини, заселяли переселенці з обох берегів Дніпра, переважно з Полісся.

Проникали до міста й іноетнічні вихідці зі степової України. Так, Ю. Долженко знайшов дев'ять черепів змішаного слов'яно-тюркського походження, які свідчать про асиміляцію українцями татар чи інших степових кочовиків у столиці Гетьманщини. З князівського періоду цей процес активно проходив на порубіжжі зі степом, зокрема в Батуринському Посем'ї.

2014 р. антропологи Інституту археології, фахівці у вивченні травм, підготують звіт про їх обстеження пошкоджень, заподіяних зброєю, та інших слідів насильницької смерти на кістяках похованих батуринців. Разом з археологами вони будуть шукати нові могили жертв масакри 1708 р.

Українсько-канадська археологічна експедиція в Батурині 2012 р. зробила цінні та інформативні знахідки, які підтвер-

Відзначення роковини загибелі Мазепиної столиці у 2012 р. Фотоархів Батуринського заповідника.

джують велике значення розкопок цього міста, особливо залишків Мазепиної садиби. Завдяки праці нашої експедиції, Батурин є єдиною колишньою столицею козацької держави і осідком українських гетьманів, де 13 років ведуться щодільні польові дослідження. Вони висвітлюють ще маловідому культуру та побут козацької еліти Мазепиного двору.

У цій праці матеріали розкопок Батурина 2013 р. використовувались тільки для розгляду питань про церкву й службову споруду на Гончарівці та враховані останні звіти антропологів. Відео-інтерв'ю В. Мезенцева з редактором електронного журналу *Музеї України* (Київ) про батуринські розкопки минулого літа оприлюднили в інтернетних виданнях України і Канаді у вересні (https://www.youtube.com/watch?v=odhNdklb2wY&feature=c4-overview&list=UU_5I-7Yh_EmnU1rrRtkWO8w). Їх результати будуть осмислені й викладені в академічних та науково-популярних ілюстрованих статтях, буклетах і лекціях у 2014 р.

Улітку українсько-канадська експедиція продовжить розкопки залишків маєтку Мазепи та гетьманської фортеці й пошук

нових археологічних свідчень про трагедію 1708 р. у Батурині. Цей проєкт був би неможливим без добродійної підтримки українців у Канаді та Сполучених Штатах.

Археологи звертаються до організацій, фондаций, компаній, громад і добровинців діяспори з проханням надалі підтримувати археологічні, історичні та архітектурно-мистецькі дослідження Мазепиної столиці й публікації їх здобутків. Будь ласка, надішліть Ваші чеки з пожертвами за адресою: **Prof. Zenon Kohut, Director, Kowalsky Program, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 4-30 Pembina Hall, University of Alberta, Edmonton, AB, Canada T6G 2H8** (тел.: (780) 492-2972; e-mail: zenon.kohut@ualberta.ca). Чеки з Канади мають бути виписані на: **Canadian Institute of Ukrainian Studies, Memo: Baturyn Project**. Американських благодійників просимо ласкаво виписати Ваші чеки на: **University of Alberta Foundation USA, Inc., Memo: CIUS**

Baturyn Project. Канадський Інститут Українських Студій надішле громадянам обох країн відповідні офіційні посвідки для звільнення внесків від оподаткування. Жертводавцям буде висловлено подяку в пов'язаних з проєктом публікаціях та публічних доповідях.

Додаткову інформацію про Батуринський проєкт у Північній Америці можна отримати від його виконавчого директора д-р Володимира Мезенцева за телефоном (416) 766-1408 чи e-mail: v.mezentsev@utoronto.ca. В Україні за довідками, будь ласка, зверніться до наукового керівника Батуринської археологічної експедиції при Чернігівському університеті Юрія Ситого за телефоном (46-2) 774-296; e-mail: yurisytui@gmail.com.

Науковці щиро дякують українцям Канади та США за щедру багаторічну підтримку історико-археологічного вивчення Мазепиної столиці і надіються, що Ваша допомога надалі збереже проєкт на належному рівні.

**Проф. Зенон Когут (КИСУ)
Д-р Володимир Мезенцев (КИСУ)
Юрій Ситий (ЧНПУ)
Д-р Вячеслав Скороход (ЧНПУ)**

Перепоховання знайдених археологами останків жертв трагедії 1708 р. у крипті Воскресінської церкви на цитаделі 2013 р. Отець Роман Кривоко відслужив заупокійний Молебен. Фотоархів Батуринського заповідника.